

HERINNEREN WAT ALTIJD MOGELIJK BLIJFT

Raf Debaene

In België en vooral dan in West-Vlaanderen worden tal van herinnerings- en herdenkingsmomenten aan WO I voorbereid of ze zijn al aan de gang. Dat roept de vraag op naar de zin van dergelijke herdenkingen. Waarom moeten wij ons de oorlog en bijhorende gruwel herinneren en herdenken?

In deze beschouwing richt ik mij vooral op de zin van de herinnering die plaats heeft via plechtige herdenkingen met een openbaar karakter. Zo laat ik heel het domein van de wetenschappelijke geschiedschrijving buiten beschouwing. Daarmee wil ik het grote belang daarvan helemaal niet minimaliseren, integendeel. Die geschiedschrijving is onmisbaar omdat een eerste voorwaarde voor een verantwoorde en zinvolle herdenking natuurlijk ligt in een zo juist mogelijke beschrijving van de feiten. Ik wil mij echter concentreren op die vormen van herdenking die gebeuren op initiatief van of ondersteund door de overheid en er expliciet op gericht zijn de burgers als een collectiviteit uit te nodigen om zich te bezinnen over en stil te staan bij de realiteit van oorlog. Het bestaan van die plechtigheden wijst heel uitdrukkelijk erop dat wij de herinnering aan dergelijke gebeurtenissen belangrijk vinden voor onze samenleving, voor onze cultuur, voor onze verhouding tegenover mekaar en tegenover andere naties. "De herinnering moet bewaard blijven voor het nageslacht, dit mag nooit worden vergeten..." is het motto. Het mag dan al waar zijn dat dergelijke plechtigheden ook economisch van belang zijn omdat ze de toeristische industrie stimuleren, het zou volkomen misplaatst zijn te veronderstellen dat ze enkel hierdoor gemotiveerd zijn of er zelfs maar een begin van verantwoording door zouden krijgen. Die plechtigheden willen impliciet of expliciet een boodschap brengen, iets teweeg brengen in ons bewustzijn, iets te zeggen hebben voor de hele mensheid. De wetenschappelijke geschiedschrijving onderscheidt zich hiervan doordat ze juist op haar hoede wil zijn voor dergelijke waardegeladen aanpak.

Mijn benadering is ook op een andere manier beperkt: de overwegingen die hier volgen gebeuren vooral vanuit de achtergrond van een confrontatie met militaire geweldpleging op burgers. Ik denk hierbij niet in de eerste plaats aan die burgerslachtoffers die men gemeenzaam catalogeert onder *collateral damage*, maar zij die het resultaat zijn van welbewust geweld, dat onder de categorie van oorlogsmisdaden kan vallen. De reden daarvoor is enerzijds eerder persoonlijk – ik ben betrokken bij de herdenking van de fusillade van een

tachtigtal burgers in Vinkt in mei 1940 – maar voornamelijk ook inhoudelijk: naar mijn mening stelt zich hier het probleem van de herinnering aan de oorlog het prangendst. Waar we voor de militaire dood immers allerlei woorden hebben om de gebeurtenissen te duiden (moed, plicht, opoffering, helden...) en er een misschien wel denkbeeldige zin aan te geven, is dat in het geval van burgers niet zo. Doden en gedood worden behoort tot de normale militaire logica: elke gesneuvelde militair sneuvelde op het veld van eer, een soldaat moordt niet maar schakelt de vijand uit, omdat een oorlog geen zinloos geweld is. Misdaden tegen de burgerbevolking, of ze nu doelbewust van hogerhand gepland zijn zoals in Oradour, Lidice, Marzabotto of Dresden of eerder lokale uitwassen van geweld zijn zoals in Vinkt of My Lay, horen in die militaire logica niet thuis. Zij zijn dan ook randfenomenen die op het eerste gezicht niet wezenlijk zijn voor de oorlog. Zo wordt het toch graag voorgesteld, hoewel het aantal moordpartijen op burgers niet gering is, noch in WO I, noch in WO II; en ook daarna lijkt het niet af te nemen, in conflicten zowel binnen als buiten Europa, waarbij het risico op collateral damage zonder veel bezwaar erbij wordt genomen.

We zien daarnaast wel dat herinneringen aan WO I ook meer en meer de slachtofferrol van de militairen benadrukken: de ontmenselijkende gruwel binnen de loopgraven, de onterechte terechtstellingen van eigen manschappen ‘om een voorbeeld te stellen’, een legerleiding die onmogelijke tot mislukken gedoemde opdrachten geeft en helemaal geen rekening lijkt te houden met de eigen verliezen, waarvoor de eigen manschappen kanonnenvoer waren, de miskenning van shellshock... De vergelijking met en toenadering tot de burgerslachtoffers is heel zeker relevant en terecht, omdat er niet veel verbeelding nodig is om in te denken dat ook soldaten, en al zeker dienstplichtigen, geen geboren helden zijn die onvervaard, spontaan en enthousiast hun leven willen offeren voor de door anderen goed verklaarde zaak. Ook al namen een aantal vrijwillig dienst – naar onze hedendaagse mening opgejut door propaganda –, ook al geloofden ze in het begin misschien in idealen, ze werden door de langdurigheid van de feiten wel onttruchterd.

Toch kan die benadering ons ook op een misleidend spoor brengen: ze legt de focus op het slachtofferschap, het ongewilde, waardoor natuurlijk de actieve kant buiten beschouwing wordt gelaten. Maar daarover verder meer.

De vraag naar het waarom van de herdenking van dergelijke gebeurtenissen toont aan dat het feit op zich van dergelijke herdenking of de traditionele wijze waarop het tot nu toe gebeurde, niet langer evident is. Wat is er veranderd?

De nationalistische militaire herdenking...

Traditioneel was een eerste belangrijke beweegreden het patriottische of

nationalistisch motief. De herdenking staat dan vooral in het teken van de nationale eenheid en grootsheid. Onveranderlijk hebben militairen er moedig gestreden in bittere gevechten met een quasi onoverwinnelijke vijand. Zelfs al hebben ze op dat moment de slag niet gewonnen, toch heeft hun hardnekkige weerstand een belangrijke bijdrage geleverd aan de uiteindelijke overwinning. Ze zijn nooit zomaar domweg omgekomen maar ze hebben hun leven gegeven voor de goede zaak. Ze zijn een voorbeeld voor de natie en de natie is hun dankbaar, want aan hen hebben wij onze huidige vrijheid en ons geluk te danken. Ongetwijfeld treuren wij om zoveel vergoten bloed, maar er kan geen twijfel aan zijn dat de zaak het waard was. Zelfs als de zaak niet gerealiseerd werd of is, was ze het nog waard en draagt de herdenking bij aan de vervulling ervan.

In dat verband is het opschrift van de eerste Ijzertoren: "Hier liggen hun lijken als zaden in 't zand, hoop op den oogst o Vlaanderland" uiterst illustratief. Geen voorbeeld kan duidelijker tonen hoe dergelijke vorm van herdenken de militaire dood en dus ook het militaire geweld met een ultieme zin wil beladen en daarbij respectloos en gedachteloos (Hannah Arendt) voorbijgaat aan de poel van ellende die de realiteit van de oorlog was. De weerloze doden worden zonder veel omhaal gebruikt voor een doelstelling waar niemand van weet of ze er ook maar iets om gaven. De lijken zijn zaden geworden, blijkbaar doelbewust gezaaid met het oog op een oogst die voorbestemd is voor het Vlaamse land. Wie de zaaier was, of het zaad erop gebrand was te worden gezaaid of welgemutst zichzelf zaaide, of er wel een uitzicht was op een oogst en of die oogst dan voorbestemd was voor wie ertoe aangezet wordt erop te hopen, zijn de vragen die niet worden gesteld. De gezwollen retoriek van deze verheven gedachte staat allicht de nuchtere landbouwersgedachte niet toe die stelt dat zand niet meteen de vruchtbaarste bodem is om in te zaaien. Toch is die gedachte wel ad rem als we bedenken dat de auteur van deze woorden enkele jaren later zonder meer collaboreert met de bezetter van dat dierbare Vlaanderland, een bezetter die het geweld verheerlijkte.

Hier past de bedenking van Laurent Binet in zijn boek over de verzetslui die Heydrich wisten te doden: "De doden zijn dood en het maakt hun niet uit of hun eer wordt bewezen. Het is voor ons, de levenden, dat het iets betekent. De herinnering heeft geen enkel nut voor hen die ze eert, maar ze dient degenen die zich ervan bedienen. Met mijn herinnering bouw ik mijn identiteit op, met haar troost ik me."¹ Als je dit citaat hard leest, is het natuurlijk ontluisterend. Toch geeft het precies aan wat de tot hier toe geschetste vorm van herdenking doet. Ze bedient zich van de gesneuvelden en geeft er een betekenis en een zin aan die past binnen de eigen doelstellingen van patriottisme en nationalisme. Die zin kan dan eventueel vertroostend werken, hoewel de bekommernis om troost niet altijd even duidelijk aanwezig is in dergelijke herdenkingen.

...overtuigt niet langer

Dergelijke nationalistische en militaristische herdenking is vandaag nauwelijks nog te vinden of denkbaar. We leven niet langer in een tijd waarin oorlog verheerlijkt wordt. Oorlog verschijnt nu als een niet vermeden en in het beste geval onvermijdelijk kwaad, dat alleen maar kan worden gerechtvaardigd door een groter dan het 'egoïstisch' nationaal belang. Overigens kon ook een nationalistische of patriottische herdenking niet puur eng patriottisch of nationalistisch zijn: in het licht van het universalisme van de moderne tijd moest ook oorlogsgeweld kunnen worden verantwoord door universele waarden. De strijd was gestreden in naam van de vrijheid, in naam van het zelfbeschikkingsrecht van de volkeren, in naam van de integriteit van elke natie, kortom in naam van een rechtvaardige zaak die door de vijand in het gedrang werd gebracht.

Daar komt nog bij dat de transnationale verbanden (de vereniging van Europa) een al te nationalistisch discours en een al te sterk demoniserend vijandbeeld in de weg staan. Het werd alsmaar moeilijker om tegenover de huidige bondgenoten de vijandschap uit het verleden weer op te rakelen.

Intussen groeide ook bij het grote publiek het bewustzijn van de onmetelijke omvang van de oorlogsgruwel en het aantal slachtoffers. Dat maakte het steeds moeilijker om een geloofwaardige zin te geven aan de gebeurtenissen. Hoe de dood van miljoenen soldaten ooit nog rechtvaardigen? Zelfs de uitroeiingskampen van de Nazi's in WO II of de misdaden in Nanking en het daaraan gekoppelde demonische karakter van de daarvoor verantwoordelijke toenmalige regimes verloren aan rechtvaardigingskracht, zeker toen meer en meer bleek dat in heel Europa maar weinig bezorgdheid was geweest om wat in Auschwitz gebeurde en duidelijk werd dat ook de overwinnaars zich met Dresden, Nagasaki en Hiroshima niet als regelrechte voorvechters van de menselijkheid hadden gedragen.

Van gemilitariseerde burgers ...

Naarmate de tijd vorderde en het inzicht in de realiteit van de oorlog rijper werd, klonk de militaire herdenkingsretoriek dus steeds holler. Doordat het aantal veteranen gestaag slinkt, was het overigens ook steeds minder nodig hen te sussen of een zekere genoegdoening te geven voor het gevaar dat zij hadden gelopen en de angsten en ontberingen die ze hadden doorstaan. Maar bovenal kwamen ook de burgerslachtoffers meer en meer ter sprake. Die pasten uiteraard helemaal niet in het beeld van een oorlog die om de juiste redenen en met de juiste motieven werd gevoerd en door opoffering van het eigen leven tot een

goed einde was gebracht.

De burgers die tijdens de oorlog het slachtoffer waren van moordpartijen, waren immers helemaal geen helden. Zij hadden helemaal niet de bedoeling het vaderland te dienen, de vijand te weerstaan of hun leven te geven op het veld van eer. Zij waren domweg op het verkeerde moment op de verkeerde plaats. Er was geen enkele reden denkbaar waarom zij bij het geweld werden betrokken en toch gebeurde het, al dan niet op bevel van of tegen de wil van de hogere legerleiding in. Hun noodlot overkwam hun, zonder aanwijsbare reden en zonder dat zijzelf of hun nabestaanden er ook maar de minste zin aan konden geven.

Het gevolg is dan ook dat voor herinnering aan dergelijke gebeurtenissen soms helemaal geen plaats was of dat het wachten was op een plaatselijk burgerinitiatief om de herinnering aan het gebeurde levendig te houden. Wat moest men immers aan met dergelijke stompzinnigheid, met dit zinloze geweld en deze doelloze en waardeloze dood? Of als men er toch aandacht voor had, was het om ze weer te gebruiken om de meedogenloosheid en monsterlijkheid van de vijand in het licht te stellen, zodat het oorlogsgeweld weer een andere rechtvaardiging kreeg. Eventueel kon de focus op dergelijke gebeurtenissen nog een ander doel dienen: ze kon de aandacht afleiden van de dubieuze rol van de eigen natie, zoals in Frankrijk Oradour kon bijdragen aan het vergeten van Vichy en in Italië de gebeurtenissen rond Marzabotto vooral in verband werden gebracht met de heldendaden van het verzet, waardoor het Italiaans fascisme naar de achtergrond verschoof.

Ook op andere manieren toont zich de onmacht om om te gaan met de moordpartijen op burgerlijke slachtoffers. Zo kreeg Oradour een Légion d'honneur toegekend en Vinkt kreeg het oorlogskruis met de palmen, militaire onderscheidingen die passen als een tang op een varken. Of de burgerslachtoffers werden martelaren genoemd, volkomen ten onrechte natuurlijk want die burgers stierven helemaal niet voor een of andere zaak.

... naar verburgerlijkte militairen

Maar waarom is het zo moeilijk de burgerslachtoffers een plaats te geven? Wat zegt die poging om ze in te lijven in de militaire logica? Is het omdat ze een dimensie tonen van de oorlog die er wezenlijk voor is en die we toch liever niet willen of wilden zien?

Indedaad, de oorlog verschijnt altijd als gerechtvaardigd, ten minste toch voor één partij, namelijk de eigen partij, die ofwel om heel duidelijke redenen niet anders kon dan de wapenen opnemen ofwel niet anders kon dan zich verzetten tegen de onbetamelijke agressor. Zelfs als de oorlog niet gerechtvaardigd was, dan nog waren de militairen het wel: zij vervulden immers

hun plicht. De militairen zijn dan ook toonbeelden van moed en discipline die onbaatzuchtig het noodzakelijke geweld op zich nemen en de eigen burgerbevolking beschermen en zich beperken tot geweld tegen de vijandige militairen, maar niet tegen de vijandige burgerbevolking. In dat concept vormen de burgerslachtoffers natuurlijk een heel vervelende realiteit. Zij tonen niet alleen dat de oorlog er niet in slaagt de burgers te beschermen en ze buiten het geweld te houden, ze tonen evenzeer dat de militairen zich niet beperken tot doelgerichte en binnen de oorlogslogica zinvolle acties. Het mogen dan al onmenselijkheden zijn die begaan werden door de anderen, ze roepen toch het kwalijke vermoeden op dat ook de eigen rangen zich niet altijd strikt aan de militaire erecode hebben gehouden. Dat toont dan weer dat het militaire idee van een beheersbaar puur functioneel geweld niet strookt met de realiteit. Geweldpleging op burgers, moord en verkrachting komen in elke oorlog voor, bij alle partijen en wellicht meer dan ons bekend is, omdat veel dergelijk geweld met de mantel der liefde wordt bedekt of geminimaliseerd.

Maar dat inzicht leidt ook tot verdergaande ondraaglijke inzichten: zelfs binnen de militaire rangen grijpt het geweld op een onredelijke manier om zich heen. De executies van eigen soldaten om een voorbeeld te stellen, de strafcompagnies, de onmogelijke bloedverslindende opdrachten uit de eerste wereldoorlog zijn ons intussen welbekend. Is het niet naïef te denken dat die zaken sedertdien niet meer voorgekomen zijn?

En die burgers leiden ook nog tot een andere vraag: die militairen zelf, zijn die werkelijk zo moedig? Trekken zij onversaagd ten strijde voor het goede doel? Of is een niet onaanzienlijk deel van hen ook in een situatie terechtgekomen die zij nooit hadden voorzien en zeker nooit hadden gewild?

Onze voorstelling van en herinnering aan de oorlogsgebeurtenissen is dus vandaag veel meer getekend door het menselijk leed en het slachtofferschap, ook van de militairen. Ook al kunnen we ons nog altijd voorstellen dat militair geweld in sommige gevallen absoluut onvermijdelijk en dus te verantwoorden is, toch zijn we niet langer overtuigd dat in de oorlog het goede onverdeeld zegeviert over het kwade. Minstens blijkt geen enkele partij zuiver goed te zijn en de gewelddadigheid lijkt ook niet in te tomen, of minstens op bepaalde momenten de grenzen van het toelaatbare en het functionele of doelgerichte te overschrijden. Een triomfantelijke herdenking van de krijgsverrichtingen is niet meer van deze tijd, al was het maar omdat we tot het inzicht zijn gekomen dat WO I met zijn jaren aanslepende patstelling een toonbeeld was van een oorlog die zijn eigen leven ging leiden en aan de rationele militaire logica ontsnapte. Die achterdocht koesteren we voortaan tegen elke oorlog.

Nee aan de oorlog, op naar verzoening en vrede

We zien dan ook dat herdenkingen minder militaristisch worden en vooral de nadruk leggen op de afschuwelijke kant van de oorlog. Plechtige herdenkingen zullen het voortaan niet nalaten te bevestigen dat elke oorlog in de toekomst moet worden vermeden. De herdenking kan oproepen tot vrede, maar ook tot verzoening door verontschuldiging of vergeving.

De zin van de herinnering is dus niet langer nationalistisch of triomfalistisch, maar staat ten dienste van de bevordering van de menselijkheid, is een oproep tot verzoening en vrede. "Dat nooit meer" verzuchten we en door de herdenking bewaren we de herinnering voor het nageslacht. Dat moet ons behoeden voor nieuwe gruwel. Daarbij wordt vrij vaak een beroep gedaan op de uitspraak van George Santayana "Those who cannot remember the past are condemned to repeat it."² waarbij men gemakshalve vergeet dat hij die opmerking maakte in kennistheoretische context en niet zozeer in een geschiedenisfilosofische. En een ernstiger denkfout: men concludeert uit die premisse dat wie zich het verleden wel herinnert, het niet zal herhalen – maar die conclusie is niet logisch.

Die doelstellingen zijn natuurlijk nobel en het verlangen naar een wereld van vrede en zonder gruwel is heel begrijpelijk en respectabel. Dat herdenkingen dat willen dienen is dan ook begrijpelijk. Op die manier zijn we niet gedoemd om in de militaire logica mee te stappen die de oorlog verheerlijkt en kunnen we toch nog een zin geven aan het op zich zinloze, want dat laatste is natuurlijk hoe dan ook de bedoeling. Een herdenking kan immers niet zomaar bestaan in een brutale bevestiging van de absurditeit van de gebeurtenissen: juist de vraag om te herdenken, het aanvoelen en de consensus dat er moet herdacht worden, wijst op de overtuiging dat dergelijke herdenking zinvol is en om bezinning vraagt. Toch betekent dat niet dat we voor de verleiding moeten bezwijken om een positieve zin te verlenen aan de pure destructie. Respect voor de slachtoffers – zowel burgers als soldaten – vereist dat we ook kritisch kijken naar de meer hedendaagse benaderingen die gericht zijn op vrede eventueel via verzoening en verontschuldiging.

Verzoening noch vergeving

Voorerst met betrekking tot verontschuldigen, verzoening en vergeving. In de context van gesneuvelde militairen en vermoorde burgers is de vraag ten eerste wie zich hier het recht zou kunnen toe-eigenen te verzoenen, te verontschuldigen en te vergeven. Wie kan zich in de plaats stellen van de vermoorde en gefolterde en vergeven in zijn plaats? En is elke verontschuldiging voor wat onze voorouders hebben gedaan niet al te goedkoop en te gemakkelijk?

Met wie zouden wij, zelf geen slachtoffers, ons moeten verzoenen, temeer nog omdat ook de daders intussen verdwenen zijn. Verontschuldiging, verzoening, vergeving is hier helemaal niet ter zake – en het tegendeel natuurlijk evenmin, omdat niemand de plaats kan innemen van slachtoffers of daders. Aan de wapenstilstand en de daaropvolgende vredesverdragen valt niets meer toe te voegen, tenzij er redenen zouden zijn waarom de verschillende partijen de afspraken opnieuw willen onderhandelen. Maar misschien zijn verzoening, vergeving en verontschuldiging er ongewild juist op gericht om het verleden ongedaan te maken? Gaat het daarin niet veeleer om een geruststelling van onszelf? Is de verzoening, verontschuldiging of vergeving niet juist de geste waarmee wij ons distantiëren van het gebeurde? “Zoiets was in het verleden wel mogelijk, maar nu toch niet meer?” Als we de herdenking in dat perspectief plaatsen, eigenen we ons dan geen recht en geen macht toe die we niet aankunnen? De gruwel die gebeurd is, is gebeurd, onherroepelijk. Dat we sedertdien toch beslist hebben desondanks samen te leven en verder te gaan, zonder dat dat onverwerkt verleden het heden en de toekomst voortdurend belemmert of zelfs onmogelijk maakt, blijkt uit de feiten en de feitelijke samenwerking. Symbolische verzoeningen en verontschuldigungen dragen daar niet toe bij, maar een eerlijke geschiedschrijving is des te belangrijker.

Gruwel zet aan tot vrede

Maar houdt de herinnering en herdenking toch geen boodschap in voor de toekomst? Moet ze niet gericht zijn op een duurzame vrede?

Inderdaad berust het veronderstelde belang van dergelijke herdenking meestal in de verwachting dat de confrontatie met deze verschrikking een herhaling ervan zou kunnen en moeten voorkomen. Natuurlijk is dat een respectabel doel maar ik vrees dat de realiteit dergelijke hoop en verwachting tegenspreekt. Als mensen immers in staat zijn dergelijke gruwel heel reëel aan te richten, oog in oog met mensen van vlees en bloed, dan is het toch wel zeer twijfelachtig dat enkele beelden en beschrijvingen van dergelijke feiten hen daar ooit van zouden kunnen weerhouden? Om dat te geloven moeten we toch al te veel vertrouwen hebben in de kracht van gepreek en gemoraliseer.

Onder die hoop steekt er een naïeve antropologie. Stilzwijgend veronderstelt ze een geloof in de fundamentele goedheid van de menselijke natuur en die fundamentele goedheid zou ervoor zorgen dat mensen door de aanblik van wreedheid en doodslag tot inkeer zouden komen. Als iemand de foto's van de slachtoffers zou zien, zou hij met afkeer worden vervuld en onmiddellijk concluderen dat dat nooit meer mag gebeuren.

Het gaat hier inderdaad om een naïeve antropologie. De menselijke natuur is immers goed noch slecht of de mens kent geen natuurlijk moreel oordeel. Alleen door cultuur en opvoeding hebben wij geleerd menselijke pijn en lijden te verafschuwen. Er is echter geen natuurlijk medeleven met het lijden van onze medemens. Als de mens werkelijk van nature goed was, zou het onbegrijpelijk zijn dat de geschiedenis bol staat van het bloed en de wreedheid, dat het geweld nooit eindigt en dat sedert de eerste wereldoorlog aan de reeks oorlogen en slachtpartijen geen einde lijkt te komen. Ik noem hier enkel Rwanda, Joegoslavië, Afghanistan, Soedan, Irak, Vietnam, Kongo, Syrië... en ik ben er mij van bewust dat deze lijst onrechtvaardig is, omdat ze zoveel andere onmenselijkheden achterwege laat, zaken waar ik op dit eigenste moment geen oog voor heb of die in de media minder aandacht krijgen.

Al deze feiten tonen dat ook de menselijke cultuur niet in staat was, is noch zal zijn al deze gruwel te voorkomen. Dat geldt evenzeer voor onze Europese cultuur van de Verlichting, die beweert de mensenrechten centraal te stellen, die vrijheid, gelijkheid en solidariteit met alle mensen in het vaandel voert.

Bovendien vervalt de moraliserende benadering van de wreedheid in oorlogstijd te gemakkelijk in een al te scherpe scheiding tussen brutale beulen aan de ene kant en onschuldige en menslievende slachtoffers aan de andere kant. En natuurlijk identificeren toeschouwers zich maar al te graag met de slachtoffers en niet met de beulen. In dat geval zien ze echter niets en worden ze alleen maar bevestigd in hun overtuiging dat zij zelf nooit dergelijke daden zouden stellen, dat zulke wreedheid onmenselijk is en dat de daders eigenlijk geen echte mensen waren. Dat maakt ook begrijpelijk dat men in musea waar men in het kader van de empathie bezoekers de mogelijkheid biedt zich te identificeren met een figuur die het allemaal heeft meegemaakt, nooit de mogelijkheid aanbiedt tot identificatie met een massamoordenaar.

In dat licht schuilt er ook een gevaar in een eenzijdige focus op de gruwel en het soldatenleed van WO I. Als we alleen maar slachtoffers zien, zien we geen daders. We verliezen uit het oog dat dit alles ook het werk was van mensen en dus tot de menselijke mogelijkheden behoort.

Ik denk dus dat de herinnering aan dergelijke feiten geen direct verband kan hebben met morele doelstellingen, hoe respectabel die ook mogen zijn. Gebruik maken van de feiten en van de slachtoffers in functie van om het even welk doel, zou getuigen van te weinig respect voor de gebeurtenissen en voor de slachtoffers. Noch de feiten noch de slachtoffers mogen onderworpen worden aan een of ander doel. Wij mogen de slachtoffers of de feiten niet vertellen wat zij betekenen, het is eerder omgekeerd: wij moeten ons laten aanspreken door de feiten en de slachtoffers.

Een reële menselijke mogelijkheid

In het licht van deze fundamentele visie, moeten we de vraag hernemen wat de zin kan zijn van een herinnering aan de wreedheden van de oorlog. Hier werkt het perspectief van de afslachting van burgers verhelderend. Zoals hierboven al gesteld, gaat het om burgers die op geen enkele manier helden wilden worden, of hun leven wilden geven voor hun vaderland, voor vrijheid of voor om het even welk groot ideaal. Die burgers waren geen martelaars die wilden sterven voor hun vaste overtuigingen. Ze hadden simpelweg het ongeluk op het verkeerde moment op de verkeerde plaats te zijn.

Het is een valkuil dat we zouden proberen positieve betekenis te geven en lessen af te leiden uit wat op zichzelf zinloos is. De dood van zoveel mensen, die er helemaal niet op uit waren hun leven te geven voor een nobele zaak, mensen die geen helden waren en dat ook niet wilden zijn, hun dood zal niet bijdragen tot enige menselijke vooruitgang. De herinnering aan dergelijke feiten moet worden bewaard omdat wij de waarheid moeten respecteren, en de basis van deze waarheid ligt eerst en vooral in de feiten. Zoals het moeilijk was om bij het beeld te blijven van de slachtoffers als simpelweg slachtoffers en niet als martelaars of helden, zo was het even moeilijk om de daders te aanvaarden als wat zij waren, namelijk menselijke wezens, die niettemin deden wat ze deden: onmenselijke wreedheden.

Zij deden wat ze deden, wetens en willens en niemand anders was verantwoordelijk.

Die beschrijving kan ons verleiden om te denken dat dergelijke daders monsters waren, met een onmenselijke en inherent boosaardige inborst. De realiteit is echter dat zij doodgewone mannen waren, die in niets verschilden van hun slachtoffers. Na de oorlog leefden ze hun leven alsof er niets was gebeurd, ze huwden, hielden van hun kinderen en echtgenotes, maakten hun bestaan, kwamen samen om herinneringen aan hun militaire dienst op te halen, enzovoort...

Wat de realiteit ons leert is deze brutale waarheid, de brutale waarheid dat de mensheid tot dergelijke dingen in staat is, dat misschien wel iedereen dat had kunnen doen. Daarom moeten deze gebeurtenissen worden herinnerd. Het is al te gemakkelijk een essentieel verschil te maken tussen slachtoffers en beulen en zich te identificeren met de slachtoffers om zo te kunnen denken dat wij helemaal anders zijn en dat we dergelijke monsterlijke gebeurtenissen kunnen voorkomen door ze aan iedereen te tonen. Het effect van de herinnering mag juist niet zijn dat we nog meer zelfverzekerd zijn maar veeleer dat we deze ondenkbare mogelijkheid in onszelf zouden ontwaren.

Dat lijkt vooral in onze hedendaagse cultuur extra belangrijk, omdat die cultuur de volledige nadruk legt op de positieve kant van het bestaan en blindweg gelooft in volkomen transparantie. De ogen sluiten voor de onaanvaardbare duistere kant van de mens getuigt niet alleen van zwakheid en oneerlijkheid, het is ook gevaarlijk omdat het een al te scherp onderscheid maakt tussen goed en kwaad, omdat het ons al te gemakkelijk laat geloven dat vrede en democratie vanzelfsprekend gegeven zijn en niet langer inspanning vragen.

Kanttekening bij de wetenschappelijke verklaring

Dergelijke visie op herinnering kan ontmoedigend klinken. Ze lijkt te suggereren dat dergelijk kwaad inherent is aan de mens en dat het zinloos zou zijn te zoeken naar wetenschappelijke verklaringen voor en reële oorzaken van dergelijk geweld. Het tegendeel is echter waar. Dat dit kwaad een menselijke mogelijkheid is, betekent helemaal niet dat het een onafwendbare natuurlijke drang zou zijn. Wel onderstrepen het inzicht in en de herinnering aan de permanente mogelijkheid van dergelijk geweld de noodzaak te onderzoeken hoe het ooit zover is kunnen komen. Een simpele morele afwijzing of morele verontwaardiging zal immers niet volstaan om herhaling te voorkomen. Juist omdat dergelijk geweld een inherente mogelijkheid blijft, is het noodzakelijk na te gaan welke realiteit de actualisatie van die mogelijkheid bevordert en waarschijnlijk maakt.

Dergelijk verklaren hoeft niet te leiden tot 'begrijpen'. Primo Levi vreest terecht dat 'begrijpen' bijna op rechtvaardiging neer komt.³ Het gedrag van een mens 'begrijpen' betekent dat je het kunt bevatten, dat je je in de plaats kan stellen van of identificeren met de daders, en dat kan van niemand worden verlangd. Maar ook de wetenschappelijke houding die zo onthecht is dat ze het geweld en de onmenselijkheid volledig objectief zou kunnen verklaren, plaatst die wetenschapper op een al te superieure plaats. Als een zuiver wetenschappelijk subject zou hij dan kunnen inzien wat er werkelijk is gebeurd, welke mechanismen er gespeeld hebben, terwijl hijzelf en zijn wetenschappelijk standpunt natuurlijk aan elk mechanisme zouden onttrokken zijn. Maar ook dat is de miskennis van de realiteit van het geweld en de gruwel. Het is dezelfde miskennis die eigen is aan de moraliserende afwijzing ervan. Op haar manier zou een dergelijke wetenschap het onthutsende moment ontkennen waarop een mens ertoe overgaat zich te buiten te gaan in geweld. Immers, ook al zijn alle verklarende factoren voor geweld en gruwel aanwezig, nog steeds moet een mens, een individu de stap zetten om ook werkelijk gruweldaden te plegen. Dat moment blijft verbijsteren en blijft een uitdaging aan elke volledige verklaring. De alwetende wetenschappelijke positie zou echter tegelijkertijd een allesbeheersende positie zijn, het mogelijke startpunt voor een nietsontziend

project van wereldverbetering.

Nogmaals: dat betekent helemaal geen kritiek op de wetenschappelijke zoektocht naar verklaringen, oorzaken, wetmatigheden. Zij zijn uiterst noodzakelijk als we daadwerkelijk werk willen maken van de vrede, alleen bieden ook zij geen garantie. Juist het geloof in dergelijke garantie kan gevaarlijk zijn. De weerbarstige realiteit laat zich niet restloos in wetenschappelijke categorieën opnemen.

De herdenking van de gruwel zou ons juist moeten herinneren aan het feit dat de mens lang niet alles beheerst en vooral zichzelf niet. De herdenking moet ons vooral geen oplossing aanbieden, ze is ook zelf geen oplossing, maar toont ons waartoe de mens in staat is.

Noten:

1 Binet, L., *HhhH. Himmlers hersens heten Heydrich*. Amsterdam, Meulenhoff, 2010, p. 191.

2 Santayana, G, *The Life of Reason*, New York, Dover, 1980, p.92.

3 Levi, P., *The Voice of Memory. Interviews 1961-87*, ed. Marco Belpoliti and Robert Gordon, Cambridge, Polity Press, 2001, p. 204.